

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Торчинська Тамара Анатоліївна

УДК 811.161.2(07)+81'373.2

**РОЗВИТОК НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ РІДНОЇ МОВИ
ЗАСОБОМ ОНОМАСТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ**

13.00.02 – теорія і методика навчання української мови

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата педагогічних наук

Київ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі методики викладання української мови і літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Науковий керівник – член-кореспондент АПН України,
доктор педагогічних наук, професор
Біляєв Олександр Михайлович,
Інститут педагогіки АПН України, головний
науковий співробітник лабораторії навчання
української мови

Офіційні опоненти:

Провідна установа:

Захист дисертації відбудеться _____ 2005 року о _____ на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано _____ 2004 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. У Державному стандарті загальної середньої освіти в Україні (освітня галузь „Початкова освіта”) зазначається, що заміна соціальних функцій української мови, надання їй статусу державної послужили важливою причиною для переорієнтації мети її навчання в загальноосвітній школі в цілому, що зміст предмета „українська мова” повинен визначатися комунікативно-діяльним підходом, який передбачає активну участь школярів у навчальному процесі з мови, де особливого значення набувають саме мовленнєві дії – слухання, розуміння, говоріння, читання й письмо

Свідоме ставлення до мови починається із проникнення в її лексичне багатство. Оскільки слово – найактивніша одиниця мовлення, то вивченню лексеми слід приділяти належну увагу на всіх освітніх рівнях. Достатній лексичний запас і свідоме його розуміння – одна з умов вільного володіння усним і писемним мовленням, що є фундаментальною основою розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку не лише на уроках мови, а й у процесі вивчення всіх інших предметів за програмою початкової ланки освіти.

Саме у початковій школі закладаються основи світосприймання дитини, виховуються почуття патріотизму і гуманізму, формується добросовісне ставлення до навчання, активізується пізнавальний інтерес, поглиблюється внутрішня потреба до здобуття та усвідомлення знань. Тому кожному вчителю потрібно відповідально ставитися до осмислення основного змісту навчання, закладеного в чинних підручниках, а в разі потреби, творчо підійшовши до його аналізу, самому розробити або дібрати з кращих художніх творів той необхідний матеріал, який би розширив світогляд учнів, без примусу, з великим бажанням вивчався школярами і викликав у них потребу самостійно пізнавати сутність виучуваного, ставлячи себе в умови маленького дослідника.

Одним з ефективних засобів, який може допомогти молодому поколінню у частковому розв’язанні проблеми національного відродження, є використання ономастичного матеріалу, що має практично невичерпні навчальні і виховні можливості. Такий зміст навчання, як засвідчує практика роботи окремих учителів у загальноосвітніх школах, постійно стимулює пізнавальну активність учнів, сприяє виробленню у них умінь користуватися словом, допомагає виявити та розвивати потенційні можливості школярів, впливає на формування україномовної особистості в цілому.

На необхідність використання локального ономастичного матеріалу у навчально-виховному процесі з дітьми у свій час вказували А. Ф. Дістервег, Я. А. Коменський, Й. Г. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо. Їхні ідеї були творчо розвинуті В. П. Вахтеровим, О. В. Духновичем, Т. Г. Лубенцем, Д. Д. Семеновим та іншими педагогами

У спеціальних дослідженнях А. М. Алексюка, Б. Г. Ананьєва, Л. П. Аристової, Ю. К. Бабанського, П. Я. Гальперина, В. В. Давидова, М. А. Данилова, Г. С. Костюка, І. Я. Лернера, М. М. Махмутова, Т. І. Шамової, І. І. Щукіної та інших розкривається сутність навчально-пізнавальної активності,

ставляться і вирішуються окремі питання, пов'язані з розвитком у дітей пізнавальних інтересів, пізнавальної потреби, пізнавальної діяльності в навчально-виховному процесі.

Дослідження лінгводидактів переконують, що без належної навчально-пізнавальної активності не може бути успішного засвоєння знань із жодного предмета. Досягнення у навчанні – джерело внутрішніх сил дитини, яке породжує бажання вчитися і дає енергію для подолання навчальних труднощів. Фундаментальні дослідження доводять, що саме завдяки специфіці розвитку психіки дітей молодшого шкільного віку за визначених умов навчання закладається продуктивний тип навчально-пізнавальної активності, який суттєво впливає на успіх подальшого здобуття освіти в середніх та старших класах.

Психологічні аспекти проблеми навчально-пізнавальної активності учнів шляхом роботи над словом знайшли своє відбиття у працях Л. І. Айдарова, Л. С. Виготського, М. І. Жипкевича, Г. С. Костюка, І. О. Синиці.

Педагогічні та методичні основи роботи над збагаченням активного словника та розвитку на його засадах навчально-пізнавальної активності учнів розробляли Ф. І. Буслаєв, Я. А. Коменський, В. О. Сухомлинський, К. Д. Ушинський.

Особливо великого значення роботі над словом надавали і надають у своїх наукових працях українські педагоги і лінгводидакти О. М. Біляєв, Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, Л. І. Мацько, В. Я. Мельничайко, М. І. Пентилюк, М. Я. Плющ, О. Н. Хорошковська, С. Х. Чавдаров.

Питання принципів відбору лексичного матеріалу для використання молодшими школярами в усному та писемному мовленні розглядаються у працях А. П. Каніщенко, Т. В. Коршун, Л. О. Кутенко, С. І. Олійника, О. Н. Хорошковської.

У дисертаційних дослідженнях Н. Б. Голуб, Т. Л. Грубої, В. А. Каліш, А. П. Каніщенко вдало розв'язується проблема формування лексичних умінь і навичок школярів, удосконалення їхнього мовлення як бази для розвитку пізнавальної активності шляхом роботи над словом як основною мовною одиницею.

Проте окремих монографічних досліджень, присвячених розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи на основі ономастичного матеріалу на уроках рідної мови в початкових класах, немає.

Усе зазначене вище свідчить про недостатнє опрацювання проблеми, дослідженню якої присвячена наша дисертаційна праця, і зумовлює її **актуальність**.

Таким чином, вибір теми „**Розвиток навчально-пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови засобом ономастичного матеріалу**”, з одного боку, зумовлений соціальною значущістю оволодіння словом як найбільш активною одиницею мовлення, а з іншого – недостатнім опрацюванням проблеми навчально-пізнавальної активності молодших школярів шляхом роботи над ономастичним матеріалом як засобом розвитку україномовної особистості. Період, коли тісно переплітаються риси дошкільного дитинства і типові особливості психологічного формування школяра, надзвичайно багатий можливостями розвитку, які важливо своєчасно помітити і підтримати. Як відомо,

основи багатьох психічних якостей індивідууму закладаються і розвиваються в молодшому віці. Тому особлива увага вчених на сучасному етапі формування особистості учнів 1-4 класів спрямована на виявлення тих внутрішніх резервів у дітей цього віку, використання яких дасть можливість успішно готувати їх до активної навчальної роботи та трудової діяльності в подальшому житті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась як складова частина комплексного дослідження „Теорія і технологія навчання і виховання і системі народної освіти”, над яким працює колектив Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Об'єкт дослідження – рівень розвитку навчально-пізнавальної активності на уроках рідної мови в початковій школі.

Предметом дослідження є засоби ефективного розвитку навчально-пізнавальної активності учнів I-IV класів у процесі вивчення рідної мови.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що застосування системи завдань із використанням ономастичного матеріалу на уроках рідної мови у початкових класах за лінійно-концентричним принципом навчання буде ефективно впливати на рівень розвитку навчально-пізнавальної активності і лексичного збагачення усного і писемного мовлення учнів.

Мета дослідження полягає у створенні науково обґрунтованої та експериментально перевіреної методики використання ономастичної лексики на уроках рідної мови як засобу розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкової школи.

Досягнення мети передбачало розв'язання таких **завдань**:

- визначити вихідні положення навчально-пізнавальної активності;
- дослідити рівень навчально-пізнавальної активності у дітей молодшого шкільного віку на уроках рідної мови;
- виявити педагогічні умови оптимізації процесу засвоєння ономастичного матеріалу молодшими школярами і розробити на цій основі на відібраній лексиці дидактичну систему вправ, спрямовану на підвищення рівня розвитку навчально-пізнавальної активності учнів на уроках рідної мови у початкових класах;
- виділити ефективні форми роботи, раціональне поєднання методів і прийомів, які стимулюють навчально-пізнавальну активність молодших школярів у процесі вивчення рідної мови;
- створити науково обґрунтовану та експериментально перевірену методику навчально-пізнавальної активності учнів початкових класів шляхом використання ономастичного матеріалу як засобу збагачення активного словника, розвитку мовлення школярів, що є фундаментальною основою розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку.

Реалізація поставленої мети і визначених завдань та перевірка вірогідності гіпотези можлива за **умов**:

- наявності програми розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів;
- укладання словника-довідника ономастичного матеріалу для впровадження в навчально-виховний процес початкової школи;

– створення цілеспрямованої системи вправ з використанням ономастичної лексики.

Методологічною основою дослідження є наукові положення про єдність мови і мислення, свідомості та діяльності, про роль мови як основного засобу спілкування та джерело збагачення і розвитку духовних цінностей суспільства; праці лінгвістів (Л. А. Булаховського, Л. І. Мацько, О. О. Потебні, В. М. Русанівського, І. Огієнка) про слово – основну мовну одиницю, словниковий склад української мови формування української лексики; праці психолінгвістів, дидактів, методистів (О. М. Біляєва, Л. О. Варзацької, М. С. Вашуленка, В. Я. Мельничайка О. Я. Савченко, І. О. Синиці, О. Н. Хорошковської) з питань лексичного збагачення мовлення учнів, розвитку їхнього зв'язного мовлення.

Для розв'язання поставлених завдань у дисертаційному дослідженні використовувалися такі **методи**:

– **теоретичні**: аналіз лінгвістичної, психологічної, методичної літератури та змісту чинних підручників з рідної мови для 2-4 класів чотирирічної початкової школи; теоретичне осмислення і узагальнення перспективного педагогічного досвіду вчителів;

– **емпіричні**: діагностичні спостереження за рівнем розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкових класів та обсягом використання ономастичного матеріалу вчителями на уроках рідної мови; бесіди з дітьми, вчителями, вихователями груп продовженого дня; анкетування, інтерв'ювання, психолого-педагогічне спостереження (пасивне та у формі співучасті), проведення експерименту – констатувального, навчального, контрольного;

– **статистичні**: кількісна та якісна обробка експериментальних даних.

Дослідження проводилося у **три етапи**.

Перший етап (1997-1999 н. р.). Вивчалася лінгвістична і психолого-педагогічна література; досліджувався стан проблеми в педагогічній теорії і практиці; розроблялися і впроваджувалися діагностичні завдання констатувальних зрізів; моделювалася система роботи над розвитком навчально-пізнавальної активності молодших школярів у процесі вивчення рідної мови з використанням ономастичного матеріалу.

Другий етап (1999-2001 н. р.). Проводилася експериментально-дослідна робота відповідно до розробленої програми і методики дослідження; перевірялася ефективність запропонованої методики; апробувалася цілеспрямована система вправ із використанням ономастичного словника, укладеного для учнів початкової школи.

Формувальний експеримент передбачав перевірку ефективності експериментально-дослідної програми із блоком вправ на ономастичному матеріалі, який стимулював навчально-пізнавальну активність учнів 2-4 класів у процесі вивчення рідної мови.

Третій етап (2001-2004 н. р.). Узагальнювалися і уточнювалися результати експериментально-дослідної роботи; формулювалися висновки; розроблялися методичні рекомендації; впорядковувалися тлумачні ономастичні словники-мінімуми для молодших школярів та учнів 5-8 класів.

Для педагогічного експерименту було обрано п'ять шкіл м. Умані Черкаської області (шість експериментальних і шість контрольних класів – всього 280 учнів) та дві сільські школи Хмельницької області (три експериментальні і три контрольні класи – всього 140 учнів). Разом експерименту підлягало 420 учнів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у розробці експериментально-дослідної програми розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів та цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу з використанням ономастичної лексики, які активізують розумові здібності дітей молодшого шкільного віку у процесі вивчення рідної мови за лінійно-концентричним принципом програми МОН України для початкової школи. У процесі дослідження виявлено доцільність оптимального поєднання методів та прийомів роботи з використанням парної та групової форм для ефективного розвитку навчально-пізнавальної активності учнів 2-4 класів на уроках української мови і практично доведено вплив ономастичного матеріалу на навчально-пізнавальний інтерес, діяльність, внутрішню потребу та навчальну активність школярів.

Особистий внесок здобувача. Усе дослідження виконане автором самостійно. У працях, написаних у співавторстві, основні теоретичні висновки та узагальнення належать автору дисертаційного дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає у створенні цілісної системи роботи з ономастичним матеріалом на уроках рідної мови в початкових класах, розкритті сутності та особливостей цього процесу, визначенні дидактичних умов його ефективності, апробуванні методичних рекомендацій, які можуть становити певну цінність для активізації пізнавальної діяльності та розвитку мовлення учнів.

Практичне значення дослідження визначається експериментально перевіреними висновками про доцільність оптимального поєднання методів і прийомів роботи з використанням парної та групової форм для ефективного розвитку навчально-пізнавальної активності учнів 2-4 класів на уроках української мови і практичним доведенням позитивного впливу ономастичного матеріалу на навчально-пізнавальний інтерес, діяльність, внутрішню потребу і навчальну активність учнів. Сформульовані в роботі положення та методичні рекомендації можуть бути використані при удосконаленні шкільних програм, підготовці підручників, розробці лекційних курсів та практичних занять з методики навчання рідної мови для студентів, у практичній роботі вчителів.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю вихідних положень, відповідністю методів дослідження його меті і завданням, кількісним і якісним аналізом результатів експериментальної роботи в початкових класах.

Результати дослідження відбиті в 14 **публікаціях**, з них 5 – у збірниках, які входять до переліку видань, затверджених ВАК України як фахові.

На захист виносяться **основні положення**:

1. Навчально-пізнавальна активність молодших школярів – це вміння раціонально поєднувати розумову та практичну навчальну діяльність у роботі над всебічним розумінням слова як основної мовної одиниці в усному і писемному зв'язному мовленні.

2. Пізнавальна активність учнів на уроках мови в 1-4 класах забезпечується оптимальним поєднанням методів та прийомів роботи з використанням цілеспрямованої системи дібраного ономастичного матеріалу за спеціально укладеною навчальною програмою для учителів початкової ланки освіти.

3. Пізнавальна активність учнів початкових класів у процесі вивчення рідної мови проявляється в існуванні навчального інтересу до об'єкту пізнання та внутрішньої потреби в пізнанні раціональних способів розумової діяльності, а також у наявності вміння здійснювати пошуки вирішення навчальних завдань як під керівництвом учителя, так і самостійно з перенесенням здобутих знань у нові умови.

4. Колективному розвитку пізнавальної активності молодших школярів сприяє використання різноманітних форм роботи у процесі вивчення рідної мови (групова, парна, парно-групова, колективна на базі диференційованої групової).

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні результати роботи доповідалися та обговорювалися на Всеукраїнських науково-практичних конференціях „Сільська початкова школа: стан, проблеми, перспективи” (Умань, 1999), „Українська національна ідеї: витоки і сьогодення” (Умань, 2000); міжвузівській науково-практичній конференції „Лінгвогеографія Черкащини” (Умань, 2000); „Сучасна освіта в сільській школі: управління, навчальні та виховні аспекти” (Дніпропетровськ, 2003), звітних наукових конференціях Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; засіданнях кафедри методики викладання української мови і літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та кафедри теорії і методики початкового навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Результати дослідження впроваджувалися у навчальний процес Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження №...) і Хмельницького державного гуманітарного інституту. (довідка про впровадження №...). Пропонована методика роботи з ономастичним матеріалом експериментально перевірялась у школах м. Умані та Хмельницької області, обговорювалася на заняттях з курсу методики викладання української мови в початкових класах на педагогічному факультеті Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, на курсах підвищення кваліфікації вчителів початкових класів шкіл м. Умані.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (всього 330 найменувань). Загальний обсяг роботи 219 сторінок. Робота містить 17 таблиць і 1 діаграму. Додатки до дисертації видрукувані окремим екземпляром обсягом 101 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, гіпотезу та методи дослідження, його наукову новизну, теоретичне і практичне значення, сформульовано положення, що виносяться на захист, а також подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі – „**Теоретичні засади ономастичної роботи у початковому навчанні рідної мови**” – визначено основні особливості власних назв, проаналізовано програми, навчальну та методичну літературу з рідної мови, з’ясовано місце роботи з ономастикомом на уроках рідної мови у початкових класах, описано психолого-методичні умови засвоєння учнями онімів

При опрацюванні лінгвістичного аспекту проблеми дослідження визначено, що на педагогічних факультетах (факультетах підготовки вчителів початкових класів) потрібно знайомити студентів з ономастичним матеріалом та методикою його використання на уроках рідної мови, оскільки цього вимагає зміст навчання, закладений у підручниках „Українська мова” для початкових класів.

Наявність 713 бібліонімів, 544 антропонімів, 256 топонімів, 142 зоонімів і 233 онімів інших класів (загальна кількість онімів – 1888 слів) дає можливість учителеві проводити систематичну роботу, спрямовану на розуміння і засвоєння учнями ономастичної лексики.

Детальний аналіз змісту навчання рідної мови у початковій школі дає можливість зробити висновки, що до основного навчального матеріалу, закладеного в підручниках, учителеві необхідно мати цілеспрямований допоміжний, який у поєднанні з основним забезпечить успіх у досягненні мети, яка стоїть перед кожним педагогом початкової ланки освіти: сформувати і розвинути пізнавальний інтерес до об’єкту пізнання і до самого процесу навчальної праці, постійно удосконалювати навчально-пізнавальну активність молодших школярів шляхом використання різноманітних форм роботи в навчально-виховному процесі, виявляючи та розвиваючи потенційні можливості учнів 1–4 класів, озброюючи їх знаннями ономастичного матеріалу, призначення якого – глибоко пізнавати слово, а через нього – і світ навколо себе, історію свого роду, рідного краю, історію імен та прізвищ, носії яких прославили своєю самовідданою працею українську землю.

Школа має не лише забезпечувати всебічний розвиток дитини, удосконалювати її здібності і обдарування, а й формувати громадянина України, здатного до свідомого суспільного вибору. При цьому особлива роль в початковій школі належить урокам мови, які є першою сходинкою формування, розвитку і вдосконалення україномовної особистості. Викладання мови мусить бути конкретним, а форма викладу – емоційною, цікавою, захоплюючою.

Поклавши в основу нашої експериментально-дослідної роботи погляди науковців (психологів та педагогів) щодо умов забезпечення та розвитку навчально-пізнавальної активності молодших школярів та її структурних компонентів, ми розробили свою програму розвитку навчально-пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку засобами використання ономастичного матеріалу на уроках рідної мови в початкових класах. Оскільки у змісті навчання початкової школи на уроках української мови перевага надається таким онімам, як імена, прізвища, клички тварин, назви рік, поселень і країн, то саме цю лексику ми й виділили як основну, яка має найбільший вплив на пізнання дитиною свого родоводу та назв навколишньої дійсності, в якій вона росте, розвивається, утверджується як україномовна особистість.

Найбільш важливою психолого-методичною умовою засвоєння учнями

власних назв є розуміння навчання як пізнавальної діяльності, у ході якої дитина не просто завчає навчальний матеріал, а й пізнає світ. Основою такої діяльності є злиття суспільного досвіду, що засвоюється, із власним, особистим, досвідом, який постійно збагачується у процесі навчання.

Аналіз психологічного-педагогічної літератури з питань вивчення розвитку пізнавальної активності дав змогу зробити висновки, що:

- проблема розвитку навчально-пізнавальної активності для учнів у теоретичному плані знаходиться на належному рівні, в той час як зв'язок теорії з практикою недостатній через нерозробленість ефективних прийомів роботи і відсутність цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу з окремих навчальних дисциплін, які здатні активізувати розумову діяльність передусім старшокласників;

- окремі теоретичні поради щодо розвитку навчально-пізнавальної активності старшокласників можуть бути видозмінені і результативно використані для учнів початкової школи, із врахуванням їхніх вікових та психологічних особливостей;

- для успішного розвитку навчально-пізнавальної активності школярів у початковій ланці освіти учитель мусить бути обізнаним з оптимальним поєднанням методів та прийомів роботи, способами поєднання розумової та практичної навчальної діяльності на уроках, різноманітними формами роботи (парною, груповою, диференційованою, парно-груповою, колективною на базі диференційованої групової);

- навчально-пізнавальна активність буде адекватно здійснюватися за умови наявності цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу як додаткового засобу до основного змісту навчання.

Наше дослідження доводить, що об'єктивною передумовою загального зниження у школярів 2 і 3 класів навчального інтересу і пізнавальної активності під час вивчення рідної мови є невідповідність змісту і методів навчання з наявними у дітей пізнавальними потенційними можливостями і пізнавальними потребами, що виражається у вузькому спрямуванні змісту навчального мовного матеріалу, одноманітності завдань механічно-тренувального характеру, відсутності в підручниках установки на пошукову, творчу діяльність учнів молодшого шкільного віку, заміні проблеми загального розвитку школярів підходами до формування лише спеціальних умінь і навичок інтелектуального плану, відсутності різноманітних форм роботи в організації навчальної діяльності.

Вивчення і аналіз педагогічної і методичної літератури показали, що в цілому недостатньо висвітлено багато питань стосовно організації ономастичної роботи у початкових класах. Оскільки показником рівня розвитку будь-якої наукової галузі є розроблена, теоретично обґрунтована система основних понять, а у шкільній ономастиці такої системи поки що немає, то необхідно визначити ці поняття. Це дозволить розмовляти на одній мові і практикам, і теоретикам шкільної ономастики, озброїти їх єдиним інструментом для роботи у відповідній галузі педагогіки.

Вимагають більш глибокого теоретичного опрацювання і практичного апробування й інші проблеми, від вирішення яких залежить не тільки

використання ономастичного матеріалу у навчально-виховній діяльності школи, але і зміцнення зв'язків школи з життям.

На це вказує і шкільна практика, яка вимагає наукового підходу до вивчення проблеми впливу шкільної ономастики на засвоєння знань учнів і потребує більш глибоких досліджень з питань використання цього матеріалу.

Необхідність такої вимоги визначається тим, що педагогічна наука недостатньо з'ясувала і обґрунтувала принципи відбору ономастичного матеріалу з метою використання його у вивченні української мови в початкових класах, не розробила рекомендацій з приводу характеру ономастичного матеріалу, який може бути застосований вчителем у навчальному процесі, не визначила конкретних вказівок щодо використання цього матеріалу в цілому.

Після вивчення можливостей розвитку навчально-пізнавальної активності через зміст навчання, нами досліджувалися динаміка її розвитку і організаційних формах на уроках рідної мови. У цьому напрямку не лише вивчався досвід роботи окремих учителів сільських шкіл Хмельницької області та міста Умані Черкаської області, але й проводилося опитування студентів-заочників (практичних учителів) трьох ВНЗ та слухачів на курсах підвищення кваліфікації. Кількість респондентів становила 522 особи.

У ході констатувального зрізу встановлено, що процес впровадження онімів у навчально-виховну діяльність початкової школи має епізодичний характер, не відзначається систематичністю та цілеспрямованістю, проте цікавість вчителів та учнів до ономастичного матеріалу високий: засвідчено стабільне бажання учасників навчально-виховного процесу активніше використовувати власні назви на уроках та під час проведення позакласних заходів.

Реалізація анкетного опитування та результати виконання першої і другої груп завдань констатувального зрізу дозволяють говорити про недостатній рівень володіння учнями початкових класів ономастичними відомостями (як тими, що введені у шкільні програми та підручники, так і тими, що є важливими і необхідними для розвитку ономастичних умінь, але поки що залишаються поза увагою школи).

Аналіз констатуючих зрізів дає підстави зробити висновки про недостатній рівень навчально-пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови, причиною чого є відсутність комплексної програми розвитку навчально-пізнавальної активності учнів на уроках мови та допоміжних цілеспрямованих систем дидактичного матеріалу до основного змісту навчання, які активізують розумову діяльність учнів початкових класів.

Для цілеспрямованої роботи вчителя у плані розвитку навчально-пізнавальної активності учнів початкової ланки освіти потрібно вирішити такі завдання:

- скласти комплексну програму розвитку пізнавальної активності учнів на уроках мови, спрямовану на формування україномовної особистості молодших школярів засобами використання ономастичного матеріалу;

- підготувати цілеспрямовану систему дидактичного матеріалу, яка стимулює навчально-пізнавальну активність учнів у процесі роботи над

ономастикою;

– відібрати форми роботи, методи та прийоми, педагогічні дії, форми контролю знань, поєднання яких буде сприяти ефективному розвитку навчально-пізнавальної активності дітей на уроках рідної мови в початковій школі.

У другому розділі – „Умови педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів засобом ономастичного матеріалу” – описано хід педагогічного експерименту, при цьому особлива увага приділена кількісному і якісному аналізу результатів дослідного навчання.

З’ясовано, що розвиток навчально-пізнавальної активності учнів 1-4 класів за розробленою методикою буде здійснюватися більш результативно за умов наявності цілеспрямованої системи дидактичного матеріалу та словника ономастичної лексики для дітей.

Враховуючи цю умову, ми систематизували дидактичний матеріал, експериментально перевірили його і дійшли висновку, що використання онімів допоможе кожному педагогу початкової ланки освіти підтримувати у дітей на уроках мови пізнавальний інтерес, удосконалювати знання про слово як основну мовну одиницю, підвищувати культуру власного мовлення, пізнавати історію українського народу, корені свого родоводу, тваринний та рослинний світ навколо себе.

Впровадження у навчально-виховний процес ономастичної лексики, дібраної за семантичною і комунікативною цінністю, також призводить до суттєвих позитивних зрушень в активному словниковому запасі молодших школярів, який є основою для вироблення мовленнєвих навичок, завдяки чому забезпечується розвиток пізнавального інтересу до вивчення мови, формуються раціональні засоби розумової діяльності та уміння володіти способами використання здобутих знань у практичній роботі. Подібні результати простежувалися абсолютно в кожному експериментальному класі. Слід відзначити, що значно кращі результати були у тих класах, де настрої, почуття, емоції дітей і вчителя були єдиним цілим, спрямованим на прояв внутрішніх творчих можливостей дітей на уроках рідної мови.

Позитивна емоційна і психологічна атмосфера у класі, бажання учителя різноманітними прийомами роботи заохотити дітей до творчості з використанням ономастичної лексики, як ми переконалися у процесі експерименту, мали вплив не тільки на розвиток пізнавальної потреби кожного учня, а й на позитивні результати в пізнанні навколишнього світу та поліпшенні якості знань школярів.

Дані нашого дослідження засвідчують достатнє зростання високого рівня пізнавальної активності у школярів експериментальних класів: треті класи – на +17 %; четверті класи – на +21 %, і значне зменшення кількості дітей з низьким рівнем активності: треті класи – на -31,8 %; четверті класи – на -17,6 %. Суттєвих змін у контрольних класах не спостерігалось, однак зрушення у розвитку пізнавальної активності були, тому що кожний учитель намагався все зробити для того, щоб діти училися з цікавістю і були активними у пізнавальній діяльності.

Проведений експеримент дозволяє стверджувати, що використання ономастичного матеріалу, зразків високохудожніх літературних, наукових та соціально-політичних творів, які містять різні розряди онімів, поєднання

раціонального і емоційного, оптимальне їхнє співвідношення із творчими можливостями школярів стимулює у них розвиток пізнавальної активності, виховує такі якості характеру, які забезпечують позитивний вплив на появу в учнів уміння поповнювати свої знання самостійним шляхом, переносити їх в нові умови і використовувати у повсякденному житті.

Вірогідність і обґрунтованість результатів проведеного дослідження знайшли своє відображення в таблицях, зразках дитячої творчості та в додатку, де представлено матеріали, розроблені та впорядковані нами для проведення експериментальної роботи. Їх успішно можуть використовувати учителі у роботі з дітьми не лише з метою розвитку пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови, а і як додатковий матеріал на уроках читання, при організації гурткової роботи, підготовці ранків на теми: „Мій родовід”, „Наші імена та прізвища”, „Стежинами краси рідного краю” тощо.

Проведений експеримент дає підстави зробити висновки, що використання групових форм роботи в організації пізнавальної навчальної діяльності у поєднанні із системою цілеспрямованого додаткового матеріалу до основного, який вміщений у підручниках „Рідна мова” для початкових класів, ефективно сприяє розвитку позитивного характеру спілкування між дітьми, поглиблює вміння ділової і міжособистісної комунікації, формує колективістські риси особистості школяра, розвиває навчальні можливості учнів, стимулює розвиток пізнавальної активності дітей молодшого шкільного віку. Однією з основних педагогічних умов такого стимулювання є використання в навчально-виховному процесі різноманітних форм роботи.

У кінці роботи підводяться **загальні висновки.**

Проблема розвитку навчально-пізнавальної активності у процесі формування україномовної особистості молодшого школяра не може бути вирішена без постійної уваги до словникової роботи з огляду на ту важливу роль, яку відіграє лексика в комунікативно спрямованому навчанні рідної мови.

Результати експериментально-дослідної роботи дозволяють стверджувати, що розвиток пізнавальної активності на уроках рідної мови буде можливим, якщо навчальна діяльність захоплює внутрішній світ школяра, а названа проблема розглядається як дидактична і виховна. Успіх у цьому спрямуванні залежить від: а) наявності у дітей і вчителя позитивного ставлення до навчального предмета; б) уміння школярів ставити запитання, спрямовані на виявлення і розуміння глибини вивчуваного матеріалу; в) сформованості в учнів внутрішнього бажання доповнювати і уточнювати відповіді товаришів; г) прагнення дітей займатися вивченням предмета у вільний від уроків час та доцільних мотивів навчання; г) дійового ставлення до процесу засвоєння знань; д) навчальних можливостей; е) оптимального поєднання прийомів та методів, дібраних учителем для ефективного розвитку пізнавальної діяльності; є) забезпечення єдності раціонального та емоційного в навчальній діяльності і правильного педагогічного керівництва процесами пізнання учнів на уроках рідної мови.

Дослідження показало, що для розвитку пізнавальної активності учнів на уроках рідної мови вчителю необхідно володіти специфічними прийомами вивчення навчального предмета.

Експериментальне навчання на уроках української мови, спрямоване на розвиток пізнавальної активності учнів початкової школи, підтвердило необхідність і можливість, поряд з використанням основного змісту навчання, запроваджувати у навчальний процес систему вправ з використанням ономастичного матеріалу, проблемно-пізнавальні завдання, локальний матеріал, ілюстративні тематичні ребуси, етимологічні міні-словники, тлумачні словники ономастичних груп лексики для розвитку творчих здібностей учнів, уривки з художніх творів, насичені ономастичною лексикою.

Розвиток пізнавальної активності буде більш результативним, якщо в навчальному процесі пізнавальні завдання проблемного характеру використовувати систематично і цілеспрямовано, здійснювати тісний і плавний перехід від виконання репродуктивних завдань до виконання проблемних з доречним і помірним використанням зорової наочності, а також дидактичних ігор, які позитивно впливають на виховання вольових зусиль дітей молодшого шкільного віку.

Дослідно-експериментальна робота переконує в тому, що висока організація навчальної діяльності і педагогічних дій учителя, спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів, дає плідні результати за умови, якщо у школярів постійно підтримується інтерес до навчання, ведеться цілеспрямована робота над формуванням внутрішньої пізнавальної потреби, стимулюються у процесі навчання морально-емоційні якості особистості, удосконалюються навчальні можливості. Такий підхід допомагає виявити в учнів молодшого шкільного віку потенційні можливості, закладені у кожної дитини самою Природою, і знайти шляхи їх розвитку.

Розвиток пізнавальної активності в учнів 1-4 класів насамперед залежить від поєднання раціонального й емоційного в навчальному процесі з опорою на оптимальне співвідношення його з творчими можливостями школярів; від удосконалення різноманітних форм роботи на уроці в організації навчальної діяльності; від методів і прийомів, які забезпечують взаємопроникнення системи знань і практичних умінь.

Дослідження не вичерпало всіх аспектів порушеної проблеми. Як об'єкт вивчення, заслуговує на увагу організація позакласної роботи з ономастикомом. Перспективним, на нашу думку, є дослідження наступності щодо цілеспрямованого вивчення ономастичного матеріалу на уроках мови у середніх та старших класах. На подальше вивчення чекає і така проблема, як ономастична підготовка учителя початкових класів.

У додатках вміщені:

Тлумачний ономастичний словник-мінімум для молодших школярів на позначення імен з їхніми варіантами, назв свят, символічних та божественних назв.

Система вправ з використанням ономастичної лексики у роботі над іменником і правописом слів з великої букви.

Дидактична система вправ з використанням ономастичної та апелятивної лексики (на матеріалі міжпредметних зв'язків: мова – читання).

Словник тематичних груп лексики з використанням ономастичного та апелятивного матеріалу (для розвитку зв'язного мовлення у роботі над іменниками).

Види етимологічних вправ для пропедевтичного розуміння етимології ономастичної та апелятивної лексики учнями 1-2 класів.

Тлумачний словник-мінімум для використання у 5-8 класах на уроках української мови, історії, географії.

Основний зміст дисертаційного дослідження відбитий у 14 публікаціях:

1. Методика вивчення різних класів власних назв на уроках рідної мови у початкових класах // Наука і сучасність: Збірник наукових праць. – Ч. 1. – К.: Логос, 1999. – С. 255-268.

2. Власні назви на уроках мови у першому класі як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів // Наука і сучасність: Збірник наукових праць. – Том XXV. – К.: Логос, 2001. – С. 280-287.

3. Можливості розвитку пізнавальної активності учнів початкових класів через зміст навчання (на основі ономастичного матеріалу) // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Спеціальний випуск „До витоків становлення української педагогічної науки”. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 312-314.

4. Стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів шляхом удосконалення форм роботи з ономастичним матеріалом // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Випуск 5. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 128-133.

5. Система роботи з ономастичним матеріалом як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів початкових класів // Вісник Черкаського університету. Серія „Педагогічні науки”. – Випуск 41. – Черкаси, 2002. – С. 132-136.

6. Антропоніміка на уроках мови (До питання про вивчення та тлумачення особових імен) // Педагогіка і методика початкового навчання: Теорія і практика: Збірник наукових праць. – Умань, 1996. – С. 47-54 / У співавторстві з Торчинським М. М.

7. Ономастична підготовка майбутніх учителів початкових класів // Навчально-виховний процес в середній та вищій школі: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Умань, 1997. – С. 266-268 / У співавторстві з Торчинським М. М.

8. Ойконімія Південно-Західного Поділля XV століття // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: Збірник наукових праць. – К., 1997. – Частина IV. – С. 96-101 / У співавторстві з Торчинським М. М.

9. Онімія підручників з рідної мови для початкових класів // Мовознавство. Літературознавство. Методика: Збірник наукових і навчально-методичних праць. – Випуск 1. – К.: Знання, 1999. – С. 85-89.

10. Вивчення топонімів на уроках рідної мови в початкових класах // Сільська початкова школа: стан, проблеми, перспективи: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Знання, 1999. – С. 41-43.

11. Ономастикон на уроках мови в початкових класах: навчальний і виховний потенціал його використання // Українська національна ідея: витоки і сьогодення: Матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: Знання, 2000. – С. 81-83.

12. Ономастичний матеріал на уроках української мови у початкових класах // Лінгвогеографія Черкащини: Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. Умань, 25-26 травня 2000. – К.: Знання, 2000. – С. 93-94.

13. Ономастикон на уроках рідної мови у початкових класах: мета і педагогічні умови використання // Молодь і мовознавство: Збірник наукових праць. – Умань: Графіка, 2002. – С. 133-135 / У співавторстві зі Смішною Т.

14. Власні географічні назви на уроках рідної мови у 3 класі // Молодь і мовознавство: Збірник матеріалів загальноуніверситетської звітно-наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів (15-16 травня 2003 року). – Вип. 2. – Умань: Графіка, 2003. – С. 105-106 / У співавторстві з Мамедовою Г.

Анотація

Торчинська Т. А. Розвиток навчально-пізнавальної активності молодших школярів на уроках рідної мови засобом ономастичного матеріалу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання української мови. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2005.

В дисертації описано систему методичної роботи над ономастичним матеріалом у початковій школі на уроках рідної мови за розробленою автором експериментально-дослідною програмою навчально-пізнавальної активності молодших школярів, у якій подаються структурні компоненти, умови розвитку, педагогічні дії, види навчально-пізнавальної діяльності та їхнє навчально-виховне призначення. Досліджуються можливості розвитку навчально-пізнавальної активності через зміст навчання, характеризуються організаційні форми і методи навчального процесу. З'ясовано умови педагогічного стимулювання навчально-пізнавальної активності молодших школярів на реально розробленій системі дидактичного матеріалу. Визначено вплив ономастичного матеріалу на рівні розвитку навчально-пізнавальної активності та на підвищення результативності навчання молодших школярів у цілому.

Дослідження дає конкретний матеріал для подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу в початковій школі з перспективою продовження роботи у 5-8 класах.

Ключові слова: навчально-пізнавальна активність, активізація навчально-пізнавальної діяльності, ономастичний матеріал, пізнавальний інтерес, система практичних завдань з ономастики в початкових класах.

Аннотация

Торчинская Т. А. Развитие учебно-познавательной активности младших школьников на уроках родного языка посредством ономастического материала. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения украинскому языку. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2003.

Проблема развития учебно-познавательной активности в процессе формирования личности младшего школьника не может быть решена без постоянного внимания к словарной работе в связи с той важной ролью, которую имеет лексика в коммуникативно направленном изучении родного языка.

Результаты экспериментально-исследовательской работы свидетельствуют, что развитие познавательной активности на уроках украинского языка будет возможным, если учебная деятельность захватывает внутренний мир школьника, а указанная проблема рассматривается как дидактическая и воспитательная. Успех в этом направлении зависит от: а) наличия у детей и учителя положительного отношения к учебному предмету; б) умения школьников ставить вопросы, направленные на выявление и понимание глубин изучаемого материала; в) сформированности в учеников внутреннего желания дополнять и уточнять ответа товарищей; г) стремление детей заниматься изучением предмета в свободное от уроков время и целесообразных мотивов обучения; д) действенного отношения к процессу усвоения знаний; е) учебных возможностей школьников; ж) оптимального сочетания приемов и методов, отобранных учителем для эффективного развития познавательной деятельности; з) обеспечения единства рационального и эмоционального в учебной деятельности и правильного педагогического руководства процессами познание учеников на уроках родного языка.

Экспериментальное обучение на уроках украинского языка, направленное на развитие познавательной активности учеников младшего школьного возраста, подтвердило необходимость и возможность, рядом с использованием основного содержания обучения, вводить в учебный процесс целенаправленную систему дидактического материала с использованием ономастического материала, проблемно-познавательные задачи, локальный материал, иллюстративные тематические ребусы, этимологические мини-словари, толковые словари ономастических групп лексики для развития творческих способностей учеников, отрывки с художественных произведений, насыщенные ономастической лексикой.

Развитие познавательной активности будет более результативным, если в учебном процессе познавательные задачи проблемного характера использовать систематически и целенаправленно, если осуществлять тесный и плавный переход от выполнения репродуктивных задач к выполнению проблемных с уместным использованием наглядности, а также дидактических игр, которые положительно влияют на воспитание волевых усилий младших школьников.

Опытно-экспериментальная работа убеждает в том, что высокая организация учебной деятельности и педагогических действий учителя, направленных на развитие познавательной активности учеников, дает плодотворные результаты при условии, если в школьников постоянно поддерживается интерес к обучению, ведется целенаправленная работа над формированием внутренней познавательной

потребности, стимулируются в процессе обучения нравственно-эмоциональные качества личности, совершенствуются учебные возможности. Такой подход помогает обнаружить в учеников младшего школьного возраста потенциальные возможности, заложенные у каждого ребенка самой Природой, и найти пути их развития.

Развитие познавательной активности в учеников 1-4 классов прежде всего зависит от объединения рационального и эмоционального в учебном процессе с опорой на оптимальное соотношение его с творческими возможностями школьников; от усовершенствования разнообразных форм работы на уроке в организации учебной деятельности; от методов и приемов, которые обеспечивают взаимопроникновение системы знаний и практических умений.

Исследование не исчерпало всех аспектов затронутой проблемы. Как объект изучения, заслуживает внимания организация внеклассной работы по ономастиконом. Перспективным, по нашему мнению, есть исследование преемственности относительно целенаправленного изучения ономастического материала на уроках языка в средних и старших классах. С этой целью в диссертации подан , кроме дидактической системы дополнительного содержания обучения для начальных классов с использованием ономастического материала, толковый ономастический словарь, рекомендованный учителям 5-8 классов для інтегрування уроков языка, истории, географии. На дальнейшее изучение ждет и такая проблема, как ономастическая подготовка учителя начальных классов.

Ключевые слова: учебно-познавательная активность, активизация учебно-познавательной деятельности, ономастический материал, познавательный интерес, система практических задач из ономастики в начальных классах.

Annotation

Torchyns'ka T. A. Developing of preceptive-cognitive activity of younger schoolboys at lessons of the native language means onomastic a material. –Manuscript.

The dissertation for the scientific degree of the Candidate of Pedagogical Science on specialization 13.00.02. – Theory and Methods of Teaching Ukrainian. – National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. – Kyiv, 2005.

In the dissertation the system of methodical work above onomastic a material in an elementary school at lessons of the native language for the developed author the experimental – research program of perceptively-cognitive activity of younger schoolboys in which structural components move, conditions of development, pedagogical actions, kinds of perceptively-cognitive activity and their teaching and educational purpose (assignment) is described. Opportunities of development of perceptively-cognitive activity through the maintenance(contents) of training are investigated, organizational forms and methods of educational process are characterized. It is found out conditions of pedagogical stimulation of perceptively-cognitive activity of younger schoolboys on really developed system of a didactic material. Influence onomastic a material on equal developments of perceptively-cognitive activity and on increase of productivity of training of younger schoolboys as a whole is determined.

Research are given with a concrete material for the further improvement of teaching and educational process in an elementary school with prospect of continuation of work in 5-8 classes.

Key words: preceptive-cognitive activity, activization of preceptive-cognitive activity, onomastic a material, cognitive interest, system of practical problems (tasks) from onomastic in initial classes.